

XALQARO TIJORAT ARBITRAJIDA SHAFFOFLIK

Yoqubov Jasurbek Saalimjon o`g`li
Toshkent davlat yuridik unversiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqola xalqaro tijorat munosabatlarida keng qo'llaniladigan nizolarni muqobil hal etish usuli hisoblangan arbitrajning huquqiy asosini tashkil etuvchi arbitraj bitimlarining mohiyati va tarkibiy elementlarini muhokama qiladi. Arbitraj bitimi bilan bog'liq asosiy masalalarni ochib berishda asosiy e'tibor ingliz huquqi va amaliyotiga yo'naltiriladi. Ushbu maqola, asosan, arbitraj bitimining ta'rifi, uning moddiy haqiqiylikiga nisbatan qo'llaniladigan huquqqa oid kollizion normalar, arbitraj orqali hal etib bo'lmaydigan masalalar hamda arbitraj kelishuvi bilan qamrab olinadigan nizolarni tahlil qiladi. Shuningdek, arbitraj bitimining tarkibiy elementlari hamda uni tuzish jarayonida e'tibor qaratish lozim bo'lgan masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar: Xalqaro tijorat arbitraji, ingliz arbitraj huquqi, o'zbek arbitraj huquqi, arbitraj bitimi, arbitraj kelishuvi, qo'llaniladigan huquq, arbitraj joyi, kollizion normalar.

Kirish:

Arbitraj xalqaro tijorat va savdo-sotiq munosabatlarida kelib chiqadigan nizolarni hal etishning eng keng tarqalgan vositasidir. Arbitraj bitimi esa zamonaviy xalqaro tijorat arbitrajining tamal toshi hisoblanadi va uning huquqiy asosini tashkil etadi. Chunki nizolashayotgan taraflar o'rtasida qonun talablariga javob beradigan arbitraj kelishuvining mavjud emasligi arbitraj sudi tomonidan qabul qilingan qarorni ijro etishni rad etishga sabab bo'ladi. Arbitraj bitimining haqiqiylik va samaradorligi, asosan, xalqaro shartnomalar, konvensiyalar hamda tegishli davlatning arbitraj to'g'risidagi milliy qonunchiligi bilan uzviy bog'liq.

O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 5-avgustda "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi qonun qabul qilindi va mazkur qonun 2021-yil 18-avgustda kuchga kirdi. Shu tariqa, O'zbekiston 1985-yildagi Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risidagi YUNSITRAL namunaviy qonuni (2006-yildagi o'zgarish va qo'shimchalar bilan birga) negizida milliy arbitraj qonuni qabul qilgan 85-davlat va 118-yurisdiksiyaga aylandi. Bu esa O'zbekiston Respublikasining xalqaro savdo-sotiq munosabatlarini rivojlantirishga bo'lgan yuksak e'tiboridan darak beradi. Ushbu huquqiy institutni yanada takomillashtirish uchun chet el tajribasi va amaliyotini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Shu munosabat bilan, tijorat arbitraji instituti yuqori darajada rivojlangan yurisdiksiyalarning tajribasini tahlil qilish orqali O'zbekistonda mazkur huquqiy institutni yanada yuksaltirish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni oldini olish mumkin. Xalqaro tijorat arbitraji amalga

oshiriladigan eng nufuzli va xalqaro miqyosda tan olingan joy - bu shubhasiz London, Buyuk Britaniya. 2020-yilda 444 ta arbitraj ishi London Xalqaro arbitraj sudi (LCIA) tomonidan qabul qilingan. LCIA tomonidan qabul qilingan arbitraj ishlarning 84% Londondan amalga oshirilgan. 2021-yilda Londondagi Qirolicha Mariya universitetining "White and Case" yuridik firmasi bilan hamkorlikda o'tkazgan tadqiqotlariga ko'ra, xalqaro miqyosda eng ko'p afzallik beriladigan yurisdiksiya maqomiga London va Singapur sazovor bo'lgan.

Xalqaro tijorat arbitrajida nizolashayotgan taraflar malakali xususiy shaxs oldida o'z da'volari, qarshi da'volari yoki e'tirozlarini himoya qiladilar. Arbitraj qarori davlatning majburiy ijro etish kuchi tufayli emas, balki taraflarning kelishuvi sababli yakuniy va majburiy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham taraflar arbitrajni sud protsessiga nisbatan afzal ko'radilar. Arbitrajni sud protsessidan ajratib turadigan o'ziga xos jihati uning taraflarning erk muxtoriyati yoki roziligi ustiga qurilganligida yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu erk muxtoriyati tamoyilining yorqin ifodasini arbitraj bitmi yoki kelishuvida ko'rishimiz mumkin.

Arbitraj bitimi xalqaro arbitraj protsessining uzviy qismi hisoblanadi. Arbitraj kelishuvining ikki asosiy turi mavjud: arbitraj bandi va arbitraj shartnomasi (bitimi). 1996-yildagi "Arbitraj to'g'risida"gi qonunning 6-moddasida "arbitraj bitimi hozirgi yoki kelajakda kelib chiqishi mumkin bo'lgan nizolarni, shartnomaviy bo'lishidan qat'iy nazar arbitrajga topshirish to'g'risidagi kelishuv" deb belgilangan. O'zbek huquqshunoslarining fikriga ko'ra, arbitraj bitimi - "tomonlarning, ular o'rtasidagi aniq munosabatlar jarayonida sodir bo'lgan yoki sodir bo'lishi mumkin bo'lgan huquqbuzarlik oqibatida paydo bo'ladigan nizolarni arbitraj muhokamasiga topshirish to'g'risidagi bitimdir". Ba'zi manbalarga ko'ra, arbitraj "faqat taraflarning xohish-irodasi tufayligina mavjuddir". Garchi taraflarning xohish-irodasi va roziligi katta ahamiyatga ega bo'lsa ham, xalqaro arbitraj bitimining yuksak samaradorligi uning xalqaro va milliy huquq normalariga muvofiq haqiqiyliги va milliy sudlar tomonidan ijro etilishiga bog'liq. Chunki arbitraj tribunalining yakuniy qaroridan norozi bo'lgan taraf qarorni bekor qilish yo'llarini izlaydi va arbitraj bitimining haqiqiyligini inkor etish bu borada eng keng tarqalgan yo'llardan biridir. Ingliz huquqiga muvofiq, arbitraj bitimlari yozma shaklda tuzilishi shart. Ushbu holat arbitrajda ko'rilayotgan ishlarning ochiqqligini ta'minlovchi bosqichlarning dastlabkisidir. Buning asosiy sababi shuki, Nyu-York Konvensiyasining 2-moddasi arbitraj bitimlarining yozma shaklda tuzilishini belgilab qo'ygan. Biroq, ushbu konvensiyani uning maqsadi va predmetidan kelib chiqib sharhlasak, Nyu-York Konvensiyasi arbitraj kelishuvining shakliga nisbatan qat'iy talablar o'rnatmaydi, balki ahdlashuvchi davlatlar zimmasi yozma shaklda tuzilgan arbitraj bitimlarini tan olish va ijro etish majburiyatini yuklaydi. Shunday bo'lsa ham, nizo kelib chiqqanda, taraflardan biri o'z fikridan qaytib qolishi va arbitraj bitimini rad etishi mumkin. Shu sababdan, deyarli barcha yurisdiksiyalarda

arbitraj kelishuvlariga nisbatan yozma shakl talabi belgilangan. Lekin, yozma shakldagi arbitraj bitimlarini imzolash talab etilmaydi. Arbitraj bitimining taraflar tomonidan qabul qilingan shartnomada yoki yozma xabarnomalarda aks ettirilgan bo'lsa, u yozma shaklda tuzilgan hisoblanadi. Shuningdek arbitraj kelishuvda yozma ravishda aks ettirilgan tartib va shartlarga og'zaki tarzda rozilik berish arbitraj bitimi yozma shaklda tuzilgan deb hisoblashga asos bo'ladi. Arbitraj bitiminin mavjudligi hamda yozma tarzda tuzilganligi- bu ushbu protsesning shaffofligiga yaqqol dalildir. Bitim shatlarining teng va odilona tuzilganligi ham bu shaffoflikning bir elementi desak mubolag`a bo`lmaydi.

Arbitraj bitimining rasmiy haqiqiyliги masalalari lex arbitri (arbitraj amalga oshiriladigan joy huquqi) orqali tartibga solinadi. Lekin, arbitraj bitimining moddiy haqiqiyliги ish holatlaridan kelib chiqib, turli xil huquqlar bilan tartibga solinishi mumkin. Erk muxtoriyati tamoyiliga asosan taraflar arbitraj bitimini tartibga soluvchi huquqni erkin tanlash huquqiga egalar. Ammo, xalqaro tijorat arbitrajida taraflar kamdan-kam hollarda arbitraj kelishuviga amal qiladigan huquqni belgilab qo'yadilar. Agar taraflardan biri arbitraj bitimining haqiqiyliги yoki mavjudligini rad etadigan bo'lsa, sud yoki arbitraj tribunali bitimning haqiqiyliğini qo'llaniladigan huquq asosida ko'rib chiqishi kerak. Bunday holatda, sud yoki arbitraj tribunali xalqaro xususiy huquqning kollizion normalarini qo'llaydilar. Aksariyat anglo-sakson yurisdiksiyalari xalqaro arbitraj bitimlarini tartibga soladigan huquqni aniq belgilab qo'ymagan. Garchi qonuniy ko'rsatmalar mavjud bo'lsa ham, sud pretsedentlari arbitraj bitimlarini tartibga soluvchi huquqni belgilash bo'yicha ko'rsatmalar taqdim etadi. Taraflarning kelishuvi mavjud bo'lmagan taqdirda, sudlar yo asosiy shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquqni yo arbitraj joyi huquqini qo'llaydilar.

Arbitraj bandi shartnomadagi shartlar tarkibiga kirganligi sababli, taraflar tomonidan shartnomani tartibga solish uchun tanlangan huquq arbitraj bandiga nisbatan ham tatbiq etilishi mumkin. Bir golland sud ishiga ko'ra, taraflar umuman olganda arbitraj bandiga nisbatan asosiy shartnomani tartibga soluvchi huquq qo'llanilishini afzal ko'radilar chunki arbitraj bandi shartnomaning bir qismini tashkil etadi. Bir qancha anglo-sakson yurisdiksiyalari ham shartnomadagi umumiy qo'llaniladigan huquq band arbitraj kelishuvini ham tartibga soladi degan xulosaga kelganla. Ingliz sudlarida amal qiladigan yondashuv ham boshqa umumiy huquq mamlakatlaridan farq qilmaydi. Buyuk Britaniya Oliy sudi arbitraj kelishuvi taraflar tanlangan huquq, agar u mavjud bo'lsa shartnomani tartibga soluvchi huquq bilan tartibga solinishi bo'yicha pretsedent o'rnatdi. Biroq, ushbu pretsedentda agar taraflar shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlamagan bo'lsalar, arbitraj bitimini tartibga soluvchi huquq "eng yaqin va real bog'liqlik testi" vositasida belgilanishi nazarda tutilgan va ushbu test odatda arbitraj amalga oshiriladigan joy huquqini ko'rsatadi

Taraflar kelishuvi mavjud bo'lmagan taqdirda, qo'llanilishi mumkin bo'lgan navbatdagi huquq bu - arbitraj amalga oshiriladigan joy huquqidir. Arbitraj bitimining asosiy shartnomadan ajralishi tamoyili (severability) tufayli arbitraj bitimi va asosiy tijorat shartnomasi boshqa-boshqa huquqiy tizimlar orqali tartibga solinishi mumkin. Yuqorida ta'kidlanganidek, ingliz sudlari, dastavval, shartnomani tartibga soluvchi huquqni arbitraj bitimiga nisbatan ham qo'llar edilar, Lekin, tahminan yigirma yil ichida ingliz sudlarining yondashuvida keskin o'zgarish sodir bo'ldi: ular "eng yaqin va real bog'liqlik testi"ni orqali arbitraj amalga oshiriladigan joy huquqini qo'llay boshladilar. Aksariyat sudlar taraflar Londonni arbitraj amalga oshiriladigan joyi sifatida tanlash orqali arbitraj bitimini ingliz huquqi tartibga solishini ko'zda tutgan degan qarorga kelgan. London Xalqaro Arbitraj Sudi arbitraj qoidalarini ham taraflarning yozma shakldagi kelishuvi mavjud bo'lmagan taqdirda, arbitraj bitimi arbitraj joyi huquqi bilan tartibga solinishi nazarda tutilgan. Arbitraj bitimining haqiqiylikini arbitraj joyi huquqi asosida hal qilish usuli Nyu-York Konvensiyasi 5-moddasida belgilangan dispozitiv qoidaga ham mos keladi. Biroq, ushbu an'ana uzoqqa bormadi. Buyuk Britaniya Oliy sudi o'zining so'nggi pretsedentlari orqali arbitraj joyi huquqidan ko'ra asosiy shartnoma huquqini afzal ko'ruvchi qoidani belgilab qo'ydi. Shu tariqa ingliz sudlari arbitraj bitimiga nisbatan qo'llaniladigan huquq masalasida yana o'zlarining an'anaviy yondashuvlariga qaytdilar. Biroq, agar taraflar arbitraj kelishuvida LCIA arbitraj qoidalariga havola keltirgan bo'lsa va taraflarning qo'llaniladigan huquq bo'yicha aniq kelishuvi mavjud bo'lmasa, arbitraj bitimining haqiqiylikini arbitraj joyi huquqi bilan belgilanadi. Arbitraj bitimiga amal qiluvchi huquq bo'yicha . Arbitraj predmetiga nisbatan cheklovlar Biror bir nizoni arbitraj orqali hal etish mumkinligini aniqlash uchun, tegishli da'vo predmeti bilan bog'liq tarzda kelib chiqqan nizolarni hal etish tartib-taomillariga nisbatan milliy qonunchilikda cheklovlar mavjudligiga e'tibor qaratish lozim. Nyu-York Konvensiyasi faqat arbitraj orqali hal etilishi mumkin bo'lgan nizolar bo'yicha tuzilgan arbitraj bitimlarini muhofaza etadi. Ba'zi turdagi masalalarni arbitraj vositasida hal etishni davlatlar tomonidan taqiqlashning asosiy sababi - bu arbitraj ommaviy oqibatlar keltirib chiqaruvchi xususiy protsessdir. Shu sababdan, muayyan turdagi nizolar faqat davlat sudlari yo'li bilan hal qilinishi belgilab qo'yiladi. Odatda, jinoyat qonunchiligi, ma'muriy tartib-taomillar, bankrotlik va shunga o'xshash ommaviy tarmoqqa tegishli bo'lgan masalalar faqat sud tartibida hal qilinadi. Masalan, da'vo 5000 funt sterlingdan oshmasa, iste'mol shartnomasidagi arbitraj bandi "Iste'mol shartnomalaridagi adolatsiz shartlar haqida"gi nizomga muvofiq adolatsiz deb topiladi. Muayyan nizoni arbitraj orqali hal etish mumkinligi bo'yicha muammo paydo bo'lgan taqdirda, turli davlatlarning ichki qonunchiligini ko'rib chiqish lozim. Bularga taraflarning huquq va muomala layoqatini belgilovchi huquq, arbitraj bitimini tartibga soluvchi huquq, arbitraj joyi huquqi va arbitraj qarori ijro etiladigan joy huquqi kiradi.

Арбитраж kelishuvi arbitraj sudi qanday nizolar yuzasidan yurisdiksiyaga ega ekanligini ko'rsatadi. Arbitraj kelishuvi ushbu bitim doirasiga kiruvchi barcha masala va nizolarni hal qilish vakolatini arbitraj tribunaliga taqdim etadi. Arbitraj bitimi bilan qamrab olingan nizolar odatda arbitraj bitimi tuzish jarayonida ishlatilgan so'zlar va jummalarga bog'liq bo'ladi. "Ushbu shartnomadan kelib chiqadigan yoki unga bog'liq bo'lgan har qanday nizo arbitraj orqali hal etiladi" jumlasini arbitraj bitimi tuzish jarayonida eng keng qo'llanilgan qoliplardan biri sanaladi. Ushbu shakldagi arbitraj bitimi shartnomaviy bo'lmagan da'volarni ham qamrab oladi. Odatda, uch turdagi da'volar arbitraj kelishuvi bilan qamrab olinadi: shartnomaviy da'volar, deliktlar va qonunda nazarda tutilgan da'volar.

Bir ishda, Lordlar Palatasi arbitraj kelishuvi taraflar o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadigan barcha nizolarni qamrab oladi degan fikrni ilgari suradi; taraflarning buning aksini ko'rsatuvchi qat'iy kelishuvlari mavjud bo'lgan holatlar bundan mustasno [25]. Nizolashayotgan taraf o'z da'vosida hech qanday "nizo" elementi mavjud emasligini ta'kidlab, arbitraj kelishuvining ijro etilishidan bosh tortolmaydi, chunki bunday da'vo ham nizoli masala hisoblanadi va tegishli tartibda tashkil etilgan arbitraj sudi bunday da'volarni ko'rib chiqish vakolatiga ega. Taraflar ba'zi bir holatlari yuzasidan kelib chiqadigan majburiyatlarini cheklash to'g'risidagi kelishuvni shartnomada aks ettirishlari mumkin. Biroq, 1967-yilda qabul qilingan "Noto'g'ri bayonot berish to'g'risida"gi qonunga ko'ra, agar "Adolatsiz shartnoma shartlari to'g'risida"gi qonunda nazarda tutilgan "oqilonalik sinovi" talablari qanoatlantirilsa, arbitraj sudi noto'g'ri bayonot berish bo'yicha javobgarlikni istisno qiluvchi shartnoma shartini haqiqiy emas deb topishga haqli.

Bugungi kunda, aksariyat milliy sudlar, shu jumladan ingliz sudlari arbitrajni xalqaro tijorat nizolarini hal etishning munosib usuli deb hisoblab, arbitraj bitimi bilan qamrab olingan nizolar doirasini cheklamaslikka harakat qiladilar. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, arbitraj bitimi arbitraj muhokamasining asosiy elementi hisoblanadi. Arbitraj protsessi bir maromda va ortiqcha protsessual nizolarsiz o'tkazilishi uchun haqiqiy va majburiy arbitraj bitimi tuzish lozim. Shuning uchun, shartnomaviy munosabatga kirishayotgan taraflar arbitraj bitimini tuzishda bir nechta muhim jihatlarga e'tibor qaratishlari kerak.

Birinchi navbatda, taraflarning barcha nizolarni arbitraj orqali hal etish niyatini ko'rsatuvchi yozma shaklda tuzilgan yoki boshqacha tarzda qayd etilgan arbitraj bitimi mavjud bo'lishi kerak. Aksariyat arbitraj muassasalarining tavsiyaviy va namunaviy arbitraj bitimlari mavjud. Bunday muassasalarga London Xalqaro Arbitraj Sudi (LCIA), Xalqaro Savdo Palatasi (ICC), Toshkent Xalqaro Arbitraj Markazi (TIAC) va boshqalarni kiritish mumkin. Taraflarning xohish-istaklarini ifoda etuvchi arbitraj bitimida quyidagi masalalarni aniq-ravshan belgilab qo'yish tavsiya etiladi:

Arbitraj amalga oshiriladigan joy (seat of arbitration) bu - arbitraj protsessining yuridik manzili va arbitraj joyi sifatida tanlangan joyning protsessual huquqi arbitraj muhokamasiga nisbatan qo'llaniladi. Agar taraflar arbitraj o'tkaziladigan joy bo'yicha kelishuvga erisha olmasalar, u arbitraj sudi tomonidan belgilanishi mumkin. Arbitraj joyini tanlashda, avvalo, tanlanayotgan davlat Nyu-York Konvensiyasini ratifikatsiya qilganligini tekshirish lozim. Shuningdek, arbitraj o'tkaziladigan joyni taraflar joylashgan yerga uzoq-yaqinligi, zamon talablariga javob beradigan sud eshituvi binolarining mavjudligi, davlat sudlarining arbitrajga bo'lgan munosabati kabi amaliy masalalar e'tiborga olinishi kerak.

Arbitraj bitimi xalqaro tijorat arbitraji protsessi o'z maromida faoliyat yuritishida muhim ahamiyat kasb etadi. Arbitraj qarorini tan oldirish va ijro ettirish uchun tegishli qonun talablariga javob beradigan arbitraj bitimi mavjud bo'lishi shart. Arbitraj bitimini tuzish jarayonida taraflar bir qancha masalalarni e'tiborga olishlari lozim. Arbitraj bitimi bilan bog'liq tarzda kelib chiqishi mumkin bo'lgan asosiy nizolarga arbitraj bitimining haqiqiyliigi, qo'llaniladigan huquq, nizo predmetiga nisbatan cheklovlar, arbitraj bitimi doirasiga kiruvchi masalalarni kiritish mumkin.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi qonuni, O'RQ-674, Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 17.02.2021-yil, 03/21/674/0123-son.
2. Born, G.B. (2021) International Commercial Arbitration. Vol. I. 3rd edn. Alphen aan den Rijn, The Netherlands: Wolters Kluwer.
3. Blackaby N., Partasides C. (2015) Redfern and Hunter on International Arbitration. Student Version. 6th edn. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
4. Mozes M.L. (2020) Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti. Uchinchi nashr. Toshkent: Lesson Press (ingliz tilidan o'zbek tiliga TDYU xalqaro xususiy huquq kafedrasida o'qituvchilari tomonidan tarjima qilingan).
5. Rustambekov I. (2019) Xalqaro xususiy huquq. Darslik. Toshkent: TDYU nashriyoti.